

ΑΝΔΡΙΑΚΑ
ΧΡΟΝΙΚΑ 37

ΜΝΗΜΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ν. ΤΑΤΑΚΗ

(1896-1986)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Β' ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
"Ανδρος, 20-21 Σεπτεμβρίου 2003

Ο ΤΑΤΑΚΗΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΚΑΥΡΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΝΔΡΟΣ 2005

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ

Ο ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΤΑΤΑΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΥΝΙΚΟΙ

Αναφορές στην κυνική φιλοσοφία βρίσκουμε διάσπαρτες στο έργο του Βασιλείου Τατάκη. Ειδικότερα, όμως, στους Κυνικούς αφιέρωσε μελέτη με τίτλο «Οί Κυνικοί καὶ ἡ Διατριβή», δημοσιευμένη τὸ 1935 στὸ πρωτοποριακὸ περιοδικὸ τῆς Θεσσαλονίκης *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*¹ (βῆμα, μεταξύ ἄλλων, καὶ τοῦ λογοτεχνικοῦ ἐσωτερικοῦ μονολόγου» στὴν Ἑλλάδα) καὶ ἀναδημοσιευμένη στὸν τόμο τοῦ 1980 *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ Βυζάντιο*². Τὸ κείμενο ξεκινᾷ, δίνοντας τὴν ἐκκεντρικὴ εἰκόνα τῶν κυνικῶν φιλοσόφων στὰ σταυροδρόμια τῶν ἐλληνικῶν καὶ ἐξελληνισμένων χωρῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: «ἓνα ἐπαιτικὸ δισάκι στὴν πλάτη, ἓνας τρίβων ἀπλὸς ἀτημέλητα ριγμένος στὸ κορμί, ἓνα ραβδὶ στὸ χέρι, μακριὰ γένια καὶ μαλλιά, νὰ ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν κυνικῶν, τῶν καπουτσίνων αὐτῶν τῆς ἀρχαϊότητας, ὅπως τοὺς ὀνόμασε ὁ Zeller»³, σημειώνει ὁ Τατάκης.

1. Γὰ τίς σχέσεις τοῦ Τατάκη μὲ τίς *Μακεδονικὲς Ἡμέρες* πβ. Α. Κεχαγιᾶ-Λυπουρλή, «Ἀγαπητέ μου Βασίλη. Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῶν *Μακεδονικῶν Ἡμερῶν* ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία Σεφλουδά-Τατάκη», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Τμ. Τόμος* στὴ μνήμη Στ. Καρατζᾶ, Θεσσαλονίκη 1990, 257-269. Τῆς ἴδιας, *Τὸ περιοδικὸ Μακεδονικὲς Ἡμέρες 1932-1939, 1952-1953*, Θεσσαλονίκη, Δῆμος Θεσ/νίκης-Βαφοπούλειο Πνευματικὸ Κέντρο 1986.

2. Β. Ν. Τατάκης, «Οί Κυνικοί καὶ ἡ Διατριβή», *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, Γ', 1-2, 1935, 9-12, 64-69, ἀναδημ. στὸ: *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ Βυζάντιο*, Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 1980, 89-99.

3. Ὁ.π., σ. 89. Ὁ Τατάκης ἀναφέρεται στὸ Eduard Zeller, *Die Philosophie*

Εικόνα ασκητών, δοσμένων ἐξ ολοκλήρου στήν καλλιέργεια τῆς ἀρετῆς, ἔχι ἔξω ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ ἀλλὰ μέσα στήν κοινωνία, ἀφοσιωμένων στὸ ὑψηλὸ ἔργο τῆς μεταρρύθμισης ἐπὶ τὸ ἡθικώτερο τῶν συνανθρώπων τους¹. Ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. καὶ μετὰ, τὸ κήρυγμα τῶν Κυνικῶν προσλαμβάνει πιὸ συγκεκριμένη μορφή μὲ τὴ δημιουργία ἐνὸς νέου λογοτεχνικοῦ-φιλοσοφικοῦ εἶδους, τῆς διατριβῆς, πού θὰ συναντήσει μεγάλη ἀπήχηση ἕως καὶ τὴν χριστιανικὴ λογοτεχνία. Ἀπλή γλώσσα, πού νὰ γίνεται κατανοητὴ ἀπὸ τὸν ἀπλὸ λαό, ὅχι δηλαδὴ λόγος ἀπὸ καθέδρας, διαλογικὴ μορφή², αὐτὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα πού κατέστησαν δημοφιλὴ τὴ διατριβὴ καὶ τὰ ὁποῖα υἱοθέτησαν οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς προκειμένου νὰ ὁδηγήσουν τὶς ψυχὲς στὸν δρόμο τῆς ἀποκαλυφθείσας σωτηρίας. Ὁ Τατάκης παραθέτει ἐκτενὲς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν διατριβὴ τοῦ Κυνικοῦ Τέλητος ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. μὲ τίτλο *Περὶ αὐταρκείας*³ καί,

der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, τόμ. 2, μέρος 1, Leipzig, O.R. Reissland, 1922⁵, καὶ ἀνατύπωση, Darmstadt, W. B. G., 1963, 335: «die eigentlichen Kapuziner des Altertums». Τὸ κεφάλαιο γὰ τοὺς Κυνικούς, ὁ.π., 280-336.

4. Σύμφωνα μὲ τὸν G.C. Field, *Plato and his Contemporaries*, London, Methuen & Co 1967¹, 119 «τὸ κήρυγμα ἦταν πραγματικὰ τὸ ἔργο τους» — «preaching was, indeed, their work».

5. Π6. Δ. Τσεκουράκης, «Τὸ στοιχεῖο τοῦ διαλόγου στήν κυνικοστωικὴ διατριβή», *Ἑλληνικά*, 32/1, 1980, 61-78.

6. Γὰ συγκεντρωτικὴ ἔκδοση τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Τέλητος, π6. O. Hense, *Teletis reliquiae*, Tübingen, P. Siebeck, 1909 καὶ Hildesheim-N. York, Olms 1969. Τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα, πού ἀναφέρει ὁ Τατάκης, προέρχεται ἀπὸ τὸν Στοβαῖο καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ *Joannis Stobaei Florilegium*, recognovit Aug. Meineke, Lipsiae, Teubner 1855-1857, 5, 67 = *Joannis Stobaei Anthologium*, recensuerunt C. Wachsmuth & O. Hense, Berlin, Weidman 1958, III, 1, 98. Ὁ Τατάκης σημειώνει ὅτι τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Τέλητος ἀντανακλοῦν τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ Βίωνος τοῦ Βορυσθενίτου: «Γὰ τὴν ἱστορικὴ ἀκρίβεια», γράφει, «πρέπει νὰ σημειώσουμε πὺς τὰ ἔργα τοῦ Τέλητος δὲν εἶναι κυρίως, παρὰ ἐπιτομὴ τῶν διατριβῶν τοῦ δασκάλου του Βίωνος τοῦ Βορυσθενίτου», ὁ.π., σ. 93, σημ. 1. Γὰ τὶς σχέσεις Βίωνος-Τέλητος π6. Jan Fredrik Kindstrand, *Bion of Borysthenes. A Collection of the Fragments with Introduction and Commentary*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Graeca Upsaliensia 11, Uppsala 1976, σ. 82 κ.επ.

κατόπιν, διαπιστώνει τὶς ἀρετὲς τοῦ κειμένου «συντομία καὶ σαφήνεια θαυμαστές. Εἰκόνες καὶ σημειώσεις παραστατικώτατες. Ἡ τύχη πλάι στήν πόηση. Ὅπως ὁ ποιητὴς ταιριάζει τοὺς ρόλους τοῦ ἔργου του, ἔτσι καὶ ἡ τύχη τοὺς ρόλους τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ζωὴ ζήτημα ἡθοποιίας. Νὰ παίξεις καλὰ τὸ ρόλο. Αὐτὸ εἶναι ὅλο»⁷.

Στὴ συνέχεια προχωρᾷ στὴ διατύπωση τοῦ κεντρικοῦ ζητήματος τῆς μελέτης του: «ὁ φιλοσοφικὸς λόγος ὕστερα ἀπὸ τὴ μαγευτικὴ ἄνθηση, πού γνώρισε μὲ τὸν Πλάτωνα, ἄρχισε νὰ χάνη τὴ δροσιά του, τὴ χάρη του. Οἱ στοχαστές, κυριευμένοι ὅλο καὶ πιότερο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνᾶς τους ἀφιέρωναν ὅλη τους τὴν προσοχὴ στήν ἀκριβολογημένη, τὴν καθαρὰ λογικὴ διατύπωση καὶ δὲν ἐπρόσεχαν ἀρκετὰ ἢ καθόλου τὴ μορφή. Γι' αὐτοὺς ὑπῆρχε μονάχα «ὁ λόγος πρὸς τὸ πράγμα». Μὰ αὐτὸ περιεῖχε τὸν κίνδυνο νὰ κάμῃ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία μιὰ σειρὰ ἀποσκελετωμένων λογικῶν σχημάτων, μιὰ παράταξη ἀκατανόητης ὀρολογίας, χωρὶς δροσιά, χωρὶς πνοὴ ζωῆς, χωρὶς χάρη. Μερικοὶ Στωικοὶ μάλιστα περηφανεύονταν γι' αὐτό... Κυρίως μ' αὐτοὺς ἡ φιλοσοφία ἀργίζει νὰ γίνεται αὐτὸ πού τὴν εἶπαν ἀργότερα: «σχολαστικὴ»⁸. Σὲ ἄλλο σημεῖο, ὡστόσο, ὁ Τατάκης τονίζοντας τὴν ἐξάρτηση τῶν Στωικῶν ἀπὸ τοὺς Κυνικούς, γράφει: «ἂς μὴ ξεχνοῦμε πὺς ἡ Στωικὴ φιλοσοφία κύρια πηγὴ τῆς ἔχει τοὺς Κυνικούς. Ἀπὸ αὐτοὺς ξεπήδησε πάνοπλη. Οἱ Στωικοὶ εἶναι κατὰ μεγάλο μέρος ἐξευγενισμένοι Κυνικοί»⁹.

«Ὅτι ἡ φιλοσοφία τῶν διατριβῶν εἶναι λαϊκώτατη¹⁰ δὲν ὑπάρ-

7. Ὁ.π., σ. 93.

8. Ὁ.π.

9. Ὁ.π., σ. 92. Ὁ συχνὰ ἀναφερόμενος, ὅρος «κυνικό-στωικὴ διατριβή», σύμφωνα μὲ τὸν Kindstrand (ὁ.π., 98-99), δὲν ἀναφέρεται στίς δύο φιλοσοφικὲς σχολὰς καθεαυτὲς ἀλλὰ σὲ μία μεταγενέστερη, ἐκλεκτικὴν περίοδο. Σύμφωνα μὲ τὸν G. C. Field, ὁ.π., ὁ Κυνισμὸς δὲν ἦταν «φιλοσοφικὴ σχολή» ἀλλὰ «φιλοσοφικὸ κίνημα».

10. Σύμφωνα μὲ μία ἔκφραση κοντινὴ στίς διατυπώσεις τοῦ Τατάκη, ἡ δια-

χει ἀμφιβολία», γράφει ἄλλοῦ. «Ἡ διατριβὴ τους εἶναι φιλοσοφία», τονίζει, «ὅσο κι ἂν φαίνεται λαϊκὴ, χωρὶς νὰ πᾶψει νὰ εἶναι καὶ κουδέντα ζωντανή, ὁμιλία. Ὁμιλία νά! ἡ διατριβὴ εἶναι ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους παραπόταμους πὺν σχηματίσαν τὸ χριστιανικὸ κήρυγμα»¹¹. Γιὰ νὰ δείξει τοῦ λόγου τὸ ἀληθές, προσκομίζει ὁ Τατάκης ὡς στοιχεῖα τῆς θεματολογίας τῶν διατριβῶν. Ἐκείνη τῆς πρώτης διατριβῆς πὺν ἐκτενῶς παρέθεσε εἶχε ὡς θέμα «αἰτιοκρατία ἀπὸ τῆς μᾶς καὶ ἐλευθερία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ αἰώνια ἀντινομία»¹². Μία ἄλλη, δεύτερη διατριβὴ, τοῦ Τέλητος, πὺν παραθέτει, ἔχει ὡς θέμα «νὰ εἶσαι ἢ νὰ φαίνεσαι»¹³. «Ἀπλὰ ἀπλὰ», γράφει ὁ Τατάκης, «καὶ χτυπητὰ μπαίνει ἐδῶ ἓνα τραγικὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς, τὸ πιὸ τραγικόν»¹⁴. Ἀκόμη περισσότερο, ὅμως, βλέπει ἐδῶ ὁ Τατάκης, στὸ δίλημμα «νὰ 'σαι ἢ νὰ φαίνεσαι», τὴν τραγικὴν πάλιν μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς πὺν ἀρχίζει μὲ τὸν Πλάτωνα. Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ εἶναι, «προσφέρει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἀλήθεια, τὸν βοηθεῖ νὰ γνωρίσει τὴ φύση του, τοῦ δέχεται τί πρέπει νὰ 'ναι». Ἡ ρητορικὴ εἶναι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ

τριβὴ εἶναι «popularis philosophia dialexis». Π6. O. Halbauer, *De diatribis Epicteti*, Diss., Leipzig, 1911, 3 κ.ε.τ. Ἀναφέρ. στὸ Jan Fredrik Kindstrand, *Bion of Boethius*, ὅ.π., σ. 97. O Halbauer ἀμφισβητοῦσε τὴν ὑπαρξὴ τῆς «κυνικο-στωικῆς διατριβῆς» ὡς συγγραφικοῦ εἶδους γι'αὐτὸ καὶ εἶχε προτείνει τὸν παραπάνω ὅρο.

11. Ὁ.π., σ. 95. Γιὰ μία σύγχρονη διδωγραφία πάνω στὴ σχέση Κυνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ παραβλεπε Francis Gerald Downing, *Cynics and Christian Origins*, Edinburgh, T&T Clarke, 1992. Τοῦ ἴδιου, *Cynics, Paul and the Pauline Churches: Cynics and Christian Origins II*, London-New York, Routledge, 1998. Πρόσφατα ἔγιναν προσπάθειες νὰ ἰδωθεῖ ὁ Ἰησοῦς στὸ πλαίσιο τῆς «Κυνικῆς φιλοσοφίας». Γιὰ μία ψύχραιμη ἀποτίμηξη τῶν διαφορῶν ἀπόψεων, τελικὰ ἀρνητικὴ πρὸς τὴν παραπάνω προσπάθεια π6. D. E. Aune, *Jesus and Cynics in First-Century Palestine: Some Critical Considerations*, Hillel and Jesus. Comparisons of Two Major Religious Leaders, J. H. Charlesworth L. Johns eds., Minneapolis, Fortress Press, 1997, 176-192.

12. Ὁ.π., σ. 96.

13. Τὸ κείμενο στὸ *Joannis Stobaei Anthologium*, ὅ.π., II, 15, 47.

14. Ὁ.π., σ. 98.

φαίνεσθαι. Γιὰ τὴ ρητορικὴ, «σημασία ἔχει ὅχι τί πραγματικὰ εἶσαι, ἀλλὰ τί περνᾷς στοὺς ἄλλους πὺν εἶσαι. Πρόβλημα αἰώνιο πὺν παρουσιάζεται σὲ κάθε ἡθικὰ ζωντανὸ ἄνθρωπο καὶ ἐποχῇ. Μέσα μας φέρνομε ἓνα φιλόσοφο καὶ ἓνα ρήτορα. Οἱ Ἕλληνες συζήτησαν τὸ πρόβλημα αὐτὸ μὲ πάθος... Οἱ Ῥωμαῖοι δὲ δυσκολεύτηκαν, ὅπως μᾶς λέγει ὁ Κικέρων, νὰ ὑποτάξουν τὴ φιλοσοφία στὴ ρητορικὴ: "σὲ μᾶς, λέγει, δὲν εἶναι κανεὶς πρῶτα σοφὸς κι ὕστερα ρήτορας" ἢ ἐπιστήμη ἔρχεται δεύτερη»¹⁵. Ἡ κυνικὴ διατριβὴ, χωρὶς νὰ ἐπιχειρεῖ πολὺ ἐπεξεργασμένες φιλοσοφικὲς ἀποδείξεις, ὡστόσο, ἀνάλογα καὶ μὲ τὴ θεματογραφία τῆς, ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο, μέσα ἀπὸ ἓνα διάλογο τῆς ψυχῆς μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς, νὰ γνωρίσει ποιὸς πραγματικὰ εἶναι.

Ἀναγνωρίσαμε στὴν ἀνάπτυξη τῆς μελέτης αὐτῆς, πὺν μὲ συντομία σκιαγραφήσαμε ἐδῶ, κάποια κεντρικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φιλοσοφικῆς προσωπικότητος τοῦ Τατάκη. Ἀρχικά, τὴ σχέση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας μὲ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία — σχέση συνέχειας ἢ ἀσυνέχειας; — πὺν ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῶν ιδεῶν γενικώτερα καὶ πὺν ἀπασχόλησε ἔντονα τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ Τατάκη. Ὑστερα, ἔρχεται τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφικῆς ἐκφράσεως, ἐπίσης ἰδιαίτερα σημαντικό γιὰ κάποιον ὅπως ὁ Τατάκης πὺν, κατὰ κοινὴ ὁμολογία, εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐξοχώτερους στυλίστες τοῦ νεοελληνικοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου¹⁶. Ὁφείλομε, ὡστόσο, νὰ τονίσουμε ὅτι ὁ Τατάκης, μέσα στὴν φροντίδα του γιὰ τὴν φι-

15. Ὁ.π., σ. 99.

16. Π6., ἐνδεικτικὰ, Λ.Γ. Μπενάκης, Προλογικὸ Σημείωμα γιὰ τὴν ἐκδόση τῶν «Ἀπομνημονευμάτων» τοῦ Β.Ν. Τατάκη, στὸ Β.Ν. Τατάκης, Ἀπομνημονεύματα. Βιογραφικὴ Μυθιστορία, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1993, σσ. VII-X. Τοῦ ἴδιου, «Βασίλειος Τατάκης», Παγκόσμιος Βιογραφικὸς Λεξικὸς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τόμ. 9B, 1988, σ. 81. Κ.Ε. Τσιφόπουλος, Προσωπικὸς προσδιορισμὸς τοῦ Β.Ν. Τατάκη, στὸ Ἀγ. Τσοπανάκης, Ν. Μακρῆς, Χρ. Μαλεβίτσης, Κ.Π. Μιχαηλίδης, Κ.Ε. Τσιφόπουλος, Γιὰ τὸν Β.Ν. Τατάκη, Ἀθήνα, Εὐθύνη, Παρακείμενα 3, 1995 σσ. 50 κ.ε.τ.

λοσοφική έκφραση, δὲν ταυτίζει τὸ εἶδος τῆς κυνικῆς διατριβῆς μὲ τὴν ρητορική, ἔστω καὶ ἂν σημείωνε τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ πρώτη πάνω στοῦ χριστιανικοῦ κήρυγμα. Σὲ κείμενό του μὲ τίτλο καὶ περιεχόμενο τις «Φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τῆς χριστιανικῆς ρητορικῆς τῆς ἑλληνικῆς ἀνατολῆς»¹⁷, ὁ Τατάκης δὲν κάνει καθόλου λόγο γιὰ τὴν κυνικὴ κληρονομιά¹⁸. Ἀφοῦ ἐπισημάνει ὅτι ἡ διάζευξη μεταξύ φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς ὅπως τὴν ἔθεσε ὁ Πλάτων στὸν Γοργία, δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα καὶ ἀφοῦ τονίσει τὴν ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς ρητορικῆς σὲ ἕνα ἐκπρόσωπο τῆς «θύραθεν παιδείας» ὅπως ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ἀναπτύσσει τὴν θέση ὅτι ἡ χριστιανικὴ ρητορική ἐπιχειρεῖ μίαν νέα σύνθεση, ὅπου ἡ ἑλληνικὴ ρητορική ἐξυψώνεται ἐμβαπτίζουσα στὸ χριστιανικὸ πνεῦμα. Μὲ τὴν χριστιανικὴ ρητορική αἱρεται ἡ ἀντίρρηση τοῦ Πλάτωνος, ὅτι ἡ ρητορική ἀντιτίθεται στὸ πνεῦμα, ἢ, ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω, ὅτι εἶναι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Φαίνεσθαι καὶ ὄχι τοῦ Εἶναι. Χάρη στὸν Χριστιανισμό ἡ ρητορική ἀποκτᾶ μεταφυσικὲς προϋποθέσεις.

Γίνεται προφανὲς ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅτι ὁ Τατάκης ἀξιολογεῖ τὴν κυνικὴ φιλοσοφία ὡς καθεαυτὴν φιλοσοφία, ἔστω καὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς «λαϊκῆς» φιλοσοφίας. Προκειμένου ὅμως νὰ κατανοήσουμε, μέσα ἀπὸ τὴν στάση του ἀπέναντι στοὺς Κυνικούς, κάποια ἐπιπλέον γνώρισμα τῆς φιλοσοφικῆς ιδιοσυγκρασίας τοῦ Τατάκη, ὀφείλουμε νὰ ἐρευνήσουμε σὲ ἄλλα ἔργα του τίς περιστασιακὲς ἀναφορὲς καὶ ἀξιολογικὲς κρίσεις ποὺ γίνονται ἐκεῖ γιὰ τὴν φιλοσοφία τῶν Κυνικῶν.

Τὸ 1931 δημοσίευσε ὁ Τατάκης, σὲ γαλλικὴ γλῶσσα καὶ στὴ

17. *Χρονικά Αἰσθητικῆς*, 6-7, 1967-68, 83-91. Ἀναδημοσιεύεται στὸ *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ Βυζάντιο*, ἄ.π., 199-212.

18. Πβ., καὶ G.L. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric*, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸ Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 17, 1973, ὅπου, ἐπίσης, καμμία ἀναφορὰ γιὰ τοὺς Κυνικούς σὲ σχέση μὲ τὴν καθεαυτὴ βυζαντινὴ ρητορική.

Γαλλία, μίαν σημαντικὴν μονογραφία γιὰ τὸν στωικὸ Παναίτιο τὸν Ρόδιο¹⁹. Ἐκεῖ, ἀναγνωρίζει στὸν Παναίτιο, σὲ ἀντίθεση πρὸς ἄλλους Στωικούς, μαζί μὲ ἀξία φιλοσόφου καὶ ταλέντο συγγραφέα²⁰. Οἱ Στωικοὶ ὅπως καὶ οἱ Κυνικοί, λέει πιὸ κάτω, εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ ταμέα τῆς ἀρετῆς καὶ σὲ ἐκείνους τῆς σύνολης θεωρίας τῆς γνώσης²¹. Ἔτσι, τὸ ὑποκείμενο, ποὺ ὁ Παναίτιος καὶ οἱ ἄλλοι Στωικοὶ θέτουν στὸ κέντρο τῆς φιλοσοφίας τους, εἶναι ὁ ἐνάρετος ἢ, ἀλλιῶς, ὁ σοφὸς ἄνθρωπος. «Οἱ Κυνικοὶ καὶ ὁρισμένοι διατριβογράφοι», γράφει ὁ Τατάκης, «σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο μοιάζουν νὰ ὑπερέχουν πολὺ τοῦ Παναϊτίου. Εἶναι πιὸ κοσμοπολίτες. Μόνο σὰν ἐξετάσουμε τί εἰκόνα εἶχαν οἱ Κυνικοὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο προβάλλει ἡ ὑπεροχὴ τοῦ στωικοῦ φιλοσόφου. Οἱ Κυνικοί, ἰδίως, ἐχθροὶ τοῦ πολιτισμοῦ, τὸν ὅποιο κατηγοροῦσαν ὅτι εἶναι πρόξενος ἄχρηστων περιπλοκῶν, ξεκινώντας ἀπὸ μίαν ἐσφαλμένη καὶ παράδοξη ἐρμηνεία τῆς ἀνθρώπινης φύσης, συνέβαλαν στὴν παρακμὴ καὶ τὴν ἀποκτίνωση τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο καὶ ἂν οἱ ἴδιοι θεωροῦσαν τὸν ἑαυτὸ τους ὡς ἀπόστολους τῆς ἀλήθειας. Ἡ ἀνθρώπινη φύση ἀνάγεται στὴ φύση, ἀλλὰ σὲ μίαν φύση ἐγωιστικὴ, ἀκραία ἀτομιστικὴ, στὸ βάθος τῆς παράλογης καὶ μυστικιστικῆς. Ἐνῶ, ὁ Παναίτιος, βαθεῖς ὑπέρμαχος τοῦ πολιτισμοῦ, ἀνακαλύπτει στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου τὸν κοινωνικὸ δεσμὸ καὶ τὴν ἐκκλήση στὴν αἰδῶ καὶ στὸν αὐτό-σεβασμό»²². Ἐδῶ, ἡ εἰκόνα ποὺ

19. Basile N. Tatakis, *Panétius de Rhodes. Le fondateur du moyen stoicisme. Sa vie et son œuvre*, Paris, Vrin, 1931.

20. Ὁ.π., σ. 58 κ.ε.π.

21. Ὁ.π., σ. 82.

22. Ὁ.π., σ. 196. Μεταφράζω ἀπὸ τὸ γαλλικὸ πρωτότυπο: «Les Cyniques et certains diatribographes semblent être sur ce point de beaucoup supérieurs à lui [Panétius]. Ils sont plus cosmopolites. Seulement, quand on examine ce qu'ils voyaient dans l'homme, alors éclate la supériorité de notre philosophe. Les Cyniques surtout, ennemis de la civilisation à laquelle ils reprochaient de ne créer que des complications inutiles et partant d'une interprétation de la nature humaine aussi fautive que paradoxale, travaillaient, tout en se croyant apôtres de la vérité, pour la décadence et l'abrutissement de l'homme. La nature de l'homme ramènerait l'homme à la nature, mais à une nature é-

δίνεται για τους Κυνικούς είναι διαφορετική· η κυνική ἀρετή είναι κατώτερη τῆς στωικῆς, ἐνῶ διακρίνεται κάπως ἀπὸ τὴν διατριβογραφία²³. Ἀπ' οὗ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν βιβλιογραφικὴ ἀναφορά, ὁ Τατάκης, γιὰ τὶς ἀπόψεις αὐτές, παραπέμπει στὸν Κικέρωνα καὶ στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Bréhier²⁴. Ἡ ἐργασία γιὰ τὸν Παναίτιο, βέβαια, ἐκπονήθηκε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Léon Robin²⁵, ὁ ὁποῖος φρόντισε καὶ γιὰ τὴν δημοσίευσή της σὲ περίφημη σειρὰ γαλλικοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου²⁶. Ὡστόσο, ὁ Τατάκης δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάστηκε κάπως μονιμότερα ἀπὸ τὸν Robin ὅπως ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸν Bréhier²⁷.

Ἀναφορὲς στοὺς Κυνικοὺς βρίσκουμε καὶ στὴν περίφημη καὶ μνημειώδη *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία* τοῦ Τατάκη, ἔργο τοῦ 1949, ἐπίσης γραμμένο γιὰ τὸ γαλλόφωνο κοινὸ καὶ ὡς συμπληρωματικὸς τόμος τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Bréhier²⁸. Ἐδῶ, ὁ Τατάκης ἀναφέρεται πάλι στὴν παρουσία τῆς κυνικῆς διατριβῆς στὸν

goiste, extrêmement individualiste, irrationnelle et mystique au fond. Alors que Panétius, admirateur profond de la civilisation, trouve dans la nature de l'homme le lien sociale et l'appel à la réserve et au respect de nous-mêmes».

23. Ὁ.π.

24. Ὁ.π.: *De off.* I, 148; Bréhier, *Hist. de la Phil.*, I, 400.

25. Π6. B.N. Τατάκης, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., σ. 362

26. Στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου γιὰ τὸν Παναίτιο ὁ συγγραφέας εὐχαριστεῖ γιὰ τὴν βοήθεια, «l'appui de MM. les professeurs E. Bréhier et L. Robin, et les indications précieuses de ce dernier». Π6. B. N. Tatakis, *Panétius de Rhodes*, ὅ.π., σ. II.

27. Ὅπως θὰ φανεῖ καὶ παρακάτω, ὁ Τατάκης δὲν ἀντιμετώπιζε τὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ὡς τὴν ἀπαρχὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος ὅπως ὁ Robin. Π6. L. Robin, *La pensée grecque et les origines de l'esprit scientifique*, (1923), Paris, Albin Michel, 1963¹. Το κεφάλαιο γιὰ τοὺς Κυνικοὺς στὸ παραπάνω βιβλίο (σ. 199-203) δὲν φαίνεται νὰ δάρνυε ιδιαίτερα στίς ἀναπτύξεις τοῦ Τατάκη.

28. B. Tatakis, *La philosophie byzantine*, Paris, P.U.F., 1949 (fascicule supplémentaire no II de l'*Histoire de la philosophie* par Emile Bréhier), καὶ στὰ ἑλληνικά: B.N. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, μτφρ. Εὐας Καλπουρτζῆ, Ἐποπτεία καὶ Βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση Λ.Γ. Μπενάκη, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, 1977.

Χριστιανισμὸ καὶ ἀναγνωρίζει τὴν ἐπίδρασή της στὴ χριστιανικὴ ρητορική. «Ἡ ἐπίδραση τῆς κυνικῆς διατριβῆς – εἶδους κατὰ κύριο λόγο ρητορικοῦ, ἀφοῦ ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ πείσει – στὴ χριστιανικὴ φιλολογία παραμένει ἀναμφισβήτητη»²⁹. Ἄλλου ὁ Τατάκης ὁμιλεῖ γιὰ τὴν σχέση τῆς κυνικῆς καὶ στωικῆς αὐτοπειθαρχίας μὲ τὴν βυζαντινὴ πνευματικότητα καὶ τὸν ὀρθόδοξο μοναχισμό³⁰. Αὐτὸ πού διακρίνει τὴν χριστιανικὴ ἀπὸ τὴν κυνικὴ καὶ τὴν στωικὴ ἀσκητικότητα εἶναι ὅτι ἡ δεύτερη εἶναι ἐντελῶς ἐγκόσμια, ἐμμενής, ἐνῶ ἡ πρώτη εἶναι ὑπερβατικὴ³¹. Μὲ τὸν Σιμεῶνα τὸ Νέο θεολόγο, ὅπως καὶ μὲ τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ, ἡ βυζαντινὴ πνευματικότητα κατορθώνει νὰ ξεπεράσει τὴ λαϊκὴ, κυνικὴ ἀσκητικὴ καὶ νὰ ξαναβρεῖ τὸν πλατωνικὸ παλμὸ τῆς ὁμάωσης πρὸς τὸ θεῖο, ἀλλὰ μὲ χροιά, βεβαίως, μυστικὴ³².

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ὁ Τατάκης, ὡς καθομολογημένα ἐμβριθὴς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδώσει τὶς λεπτὲς συγγένειες καὶ ἀντιθέσεις μεταξύ, ἀφ' ἐνός, Κυνισμοῦ καὶ Στωικισμοῦ καί, ἀφ' ἑτέρου, Κυνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Στίς διακρίσεις πού θέτει δὲν εἶναι ποτὲ ἀπόλυτος, γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας δὲν ἐπιτρέπει τέτοιες ἀπολυτότητες. Γνωρίζουμε, π.χ., τὸ λαμπρὸ ἐγκώμιο, πού πλέκει ὁ στωικὸς Ἐπίκτητος γιὰ τοὺς Κυνικοὺς, στὴν ΚΒ' διατριβή του³³. Οἱ Κυνικοὶ δὲν εἶναι τὰ ὑποκείμενα μιᾶς ἀκραίας καὶ ἐκκεντρικῆς συμπεριφορᾶς πού ζοῦν στοὺς δρόμους ντυμένοι φτωχικὴ ἐνδυμασία, ὅπως φαντάζονται μερικοὶ νεαροὶ μμητρες τους, λέει ὁ Ἐπίκτητος³⁴. Οἱ Κυνικοὶ εἶναι οἱ «κατά-

29. Ὁ.π., σ. 33.

30. Ὁ.π., σσ. 45, 64.

31. Ὁ.π., σ. 147.

32. Ὁ.π., σ. 147 κ.ἐπ.

33. Ἐπίκτητος, *Διατριβαί*. Π6. τὴν ἔκδοση W. A. Oldfather, τόμ. I-II, London, Heinemann - Cambridge, Harvard University Press, 1966· ἡ Διατριβὴ ΚΒ', Βιβλίο Γ', Περὶ Κυνισμοῦ, ὅ.π., τόμ. II, 130-168.

34. Ὁ.π., Γ', ΚΒ', 9 κ.ἐπ. (Oldfather, σ. 132 κ.ἐπ.).

σκοποι» πού δροῦν ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων³⁵ καὶ πρέπει νὰ τοὺς διακρίνει ἐταμότητα πνεύματος, φυσικὴ γοητεία καὶ κυρίως ἀτεγκτὴ ἀρετὴ καὶ ὕψιστος αὐτο-σεβασμὸς γιὰ νὰ κατακρίνουν ἀνυποχώρητα τίς κακίες καὶ τίς μικρότητες τῶν συνανθρώπων τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, γεγονὸς εἶναι ὅτι οἱ Κυνικοὶ δέχθηκαν σκληρὴ κριτικὴ ἀπὸ ἕναν ὑπέρμαχο τοῦ θνήσκοντος παγανισμοῦ καὶ ἀντιπρόσωπο τῆς αὐτοκρατορικῆς θρησκείας» ὅπως ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης. Στὸν λόγο του *Πρὸς Ἡράκλειον Κυνικόν*³⁶, τὸν ὁποῖο ἔγραψε μετὰ τὴν πρόσκληση τοῦ φιλοσόφου Ἡρακλείου νὰ παρακολουθήσει ἕνα μάθημά του στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 362, ὁ Ἰουλιανὸς ἐπιτίθεται ἐνάντια στὸν παρηγμασμένο πιά κυνισμὸ — κρίνει ὅμως θετικὰ τὸν Διογένη καὶ τὸν ἀρχαῖο κυνισμὸ. Οἱ σύγχρονοί του Κυνικοὶ εἶναι κανονικὰ περιθωριακοί, λέει ὁ Ἰουλιανός, ἐμφανιζόμενος ὡς ὑπέρμαχοι τῆς συνοχῆς τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ὅτι κρίνει τοὺς Κυνικοὺς ὡς ἄθεους, ὅπως ἄθεους ἔκρινε καὶ τοὺς Χριστιανούς. Ἐχομε ἐδῶ μία προσέγγιση τῶν δύο, Κυνικῶν καὶ Χριστιανῶν, ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν θετικὴ πλευρά. Τελικῶς, ἡ βάση τῆς κατηγορίας πού ἐκτοξεύεται ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ κατὰ τῶν συγχρόνων του Κυνικῶν εἶναι ἡ γνωστή: εἶναι παιδευτικά ἐπιβλαβεῖς. Μαζί μ' αὐτήν, ἔρχεται, σὲ δεύτερο ἀλλὰ τελικὰ πιὸ οὐσιῶδες ἐπίπεδο, ἡ τάση τους γιὰ ἀνυπακοή καὶ ἡ πνευματικὴ συγγένεια μὲ τοὺς χριστιανούς. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰουλιανός, στὸν Λόγο του *Εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους κύνας*³⁷, ἐμφανίζεται ὡς γνώστης τῆς αὐθεντικῆς κυνικῆς φιλοσοφίας, ἐκείνης τοῦ Διογένη, ἀντίθετα πρὸς τοὺς συγχρόνους του Κυνικοὺς πού εἶναι ἐντελῶς ἀφιλο-

35. Ὁ.π., 25: «τὸν Κυνικόν... ἄγγελον ἀπὸ τοῦ Διὸς ἀπέσταλται» - 24-25: «τῷ γὰρ ὄντι κατάσκοπος ἐστὶν ὁ Κυνικός τοῦ τίνα ἐστὶ τοῖς ἀνθρώποις φίλα καὶ τίνα πολέμια» (Oldfather, σ. 136, 138).

36. Π6. τὴν ἔκδοση τοῦ G. Rochefort, *L'Empereur Julien, Oeuvres complètes*, τόμ. II, Paris, Les Belles Lettres, 1963, 32-90.

37. Ὁ.π., σσ. 133-173. Π6., σχετικὰ, J. M. Alonso-Nunez, *L'Empereur Julien et les Cyniques, Les études classiques* LII, 1984, 254-259.

σόφητοι. Ὁ Λόγος ἐκφράζει μερικὲς ἀπὸ τίς βασικὲς θέσεις τοῦ Ἰουλιανοῦ: ἡ φιλοσοφία εἶναι μία καὶ οἱ διάφορες φιλοσοφικὲς σχολὲς συνιστοῦν ὁδοὺς προσέγγισής της. Ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ βῆμα ἀναμόρφωσης τῆς κοινωνίας ἀλλὰ, σύμφωνα μὲ τίς φιλοδοξίες τοῦ Ἰουλιανοῦ, πρὸς παλαιότερο στάδιό της, τὴν Ρωμαϊκὴ κοινωνία καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴ θρησκεία της³⁸.

Τὸ ζήτημα, λοιπόν, τῆς κυνικῆς κληρονομιάς εἶναι περίπλοκο, καὶ γι' αὐτὸ ὁ Τατάκης προσπαθεῖ νὰ διακρίνει μεταξὺ στοιχείων, πού κατόρθωσαν νὰ ἔχουν μία συνέχεια στὸν χρόνο καὶ στοιχείων πού ξεπεράστηκαν. Ὡστόσο, εὐκόλα γίνεται διακριτὴ μία διαφορὰ μεταξὺ τῶν γαλλικῶν καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένων τοῦ Τατάκη εἶναι αὐτὴ πού ἀφορᾷ στὴ σχέση μεταξὺ φιλοσοφικῆς σκέψης καὶ φιλοσοφικῆς ἔκφρασης. Κατὰ πρῶτον, στὰ γαλλικά, πιὸ αὐστηρὰ ἱστορικά, κείμενά του αὐτὸ τὸ ζήτημα δὲν ἀναπτύσσεται τόσο ὅσο στὸ ἐλληνικὸ κείμενο. Μόνο κάποιες νύξεις γίνονται καὶ μάλιστα πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἐτσι, στὸ βιβλίο γιὰ τὸν Παναίτιο, οἱ Κυνικοὶ διακρίνονται λίγο-πολύ ἀπὸ τοὺς διατριβογράφους — προφανῶς γιὰ νὰ διασωθεῖ τὸ εἶδος τῆς διατριβῆς ἀπὸ τὴν ἐπικριτικὴ κατὰ τὰ ὑπόλοιπα ἀποψη γιὰ τοὺς Κυνικοὺς. Στὸ βιβλίο γιὰ τὴν Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, ἡ διατριβὴ γέρνει περισσότερο πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ρητορικῆς, κάτι πού δὲν συμβαίνει στὸ ἐλληνικὸ κείμενο, ὅπου ἡ διατριβὴ πλησιάζει μᾶλλον πρὸς τὴν φιλοσοφικὴ συγγραφή. Σὲ γενικὲς γραμμές, τὸ ἐλληνικὸ κείμενο ἀντιμετωπίζει τόσο τὴν κυνικὴ φιλοσοφία ὅσο καὶ τὸ εἶδος τῆς διατριβῆς μὲ περισσότερο διαλεκτικὸ τρόπο. Αὐτὸ δὲν εἶναι, βέβαια, τυχαῖο οὔτε ὀφείλεται σὲ σὲ κάποια μηχανιστικὴ ἐξήγηση, πού θὰ ὑπονοοῦσε ὅτι ὁ Τατάκης δὲν αἰσθανόταν τόσο σίγουρος σὲ μία ξένη γλώσσα, ὥστε νὰ ἀναπτύξει τὸ ζήτημα τῆς φιλοσοφικῆς ἔκφρασης περισσότερο. Σημαντικὴ διαφορὰ χρονολογίας μεταξὺ τοῦ βιβλίου γιὰ

38. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς αὐτοκρατορικῆς θρησκείας» στὸ Βυζάντιο πβ. I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ἡ Πολιτικὴ Θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1992, σ. 17 κ.επ.*

τὸν Παναίτιο καὶ τῆς μελέτης γιὰ τοὺς Κυνικοὺς δὲν ὑπάρχει ὥστε νὰ πιστέψουμε σὲ κάποια σημαντικὴ μεταστροφή τῶν ἀπόψεων τοῦ συγγραφέα, ἐνῶ τὸ μεταγενέστερο βιβλίο γιὰ τὴ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία κατέχει μίαν ἐνδιάμεση θέση.

Προκειμένου νὰ συλλάβουμε πλήρως τὴν εἰκόνα τῶν θέσεων τοῦ Τατάκη γιὰ τοὺς Κυνικοὺς μέσα στὸν χρόνο, ἀκολουθεῖ ἓνα σύντομο διάγραμμα τῶν ἀπόψεών του κατὰ κείμενο καὶ ἔτος δημοσίευσης:

(α) *Panétius de Rhodes* (1931): οἱ Κυνικοὶ ὑποτιμῶνται σὲ σχέση με τοὺς Στωικούς. Διασώζονται ἀκόπως οἱ διατριβογράφοι.

(β) «Οἱ Κυνικοὶ καὶ ἡ Διατριβή» (1935): ἡ κυνικὴ φιλοσοφία εἶναι μία αὐθεντικὴ, λαϊκὴ, φιλοσοφία καὶ ἡ διατριβή, αὐθεντικὸ φιλοσοφικὸ εἶδος.

(γ) *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία* (1949): ἡ κυνικὴ διατριβὴ εἶναι ρητορικὸ εἶδος πὺ ἐπηρέασε τὴν χριστιανικὴ φιλολογία· κυνικὴ καὶ στωικὴ ἀσκητικὴ ἐπηρέασαν τὴν χριστιανικὴ ἀσκητικὴ, ἡ διαφορά τους εἶναι ἐκεῖνη μεταξὺ ἐμμένειας καὶ ὑπέρβασης.

Τέλος, ἓνα κείμενο πὺ δὲν ἀφορᾷ ἄμεσα στοὺς Κυνικοὺς ἀλλὰ ἔμμεσα, χάρις στὴν ἐξέταση τῶν σχέσεων φιλοσοφίας, ρητορικῆς καὶ Χριστιανισμοῦ:

(δ) «Φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τῆς χριστιανικῆς ρητορικῆς τῆς ἐλληνικῆς ἀνατολῆς» (1967): ἐδῶ, ἡ χριστιανικὴ πνευματικὴ ὑπερβαίνει τὴν διάσταση φιλοσοφίας-ρητορικῆς, θεμελιώνοντας μεταφυσικὰ τὴν δεύτερη.

Θεωρῶ ὅτι ὁ λόγος, πὺ ὁ Τατάκης δὲν ἀπέδωσε μὲ πιὸ διαβαθμισμένες ἀποχρώσεις στὰ γαλλικὰ κείμενά του τὸ ζήτημα τῆς φιλοσοφικῆς ἔκφρασης σὲ σχέση με τοὺς Κυνικοὺς καὶ τὴν διατριβή, εἶναι ἀφ' ἑνὸς ἡ σχέση του με τὸν Bréhier καὶ ἀφ' ἑτέρου, ἡ στάση του ἀπέναντι σὲ ὅ,τι ὀνομάζεται «χριστιανικὴ φιλοσοφία». Τὸ σημεῖο αὐτὸ ὀφείλουμε νὰ τὸ ἀναπτύξουμε ἐκτενέστερα. Ὁ Τατάκης χρωστáει τὴν φήμη του, ὡς γνωστόν, στὸ ἱστορικὸ τῆς βυζαντινῆς, μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας ἔργο του. Ἡ μεσαιωνικὴ φιλοσοφία, ὅμως, στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ ἡ βυζαντινὴ, θεωροῦνταν

«ὑπηρετρία τῆς θεολογίας» (*philosophia ancilla theologiae*), κατὰ πὺ δυσκόλευε τὴν προσέγγισή της στὰ μάτια τῶν σύγχρονων, κοσμικῶν ἐρευνητῶν. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὺ σπούδαζε ὁ Τατάκης στὴ Γαλλία καὶ ἀργότερα, δύο ἦταν οἱ κυρίαρχες προσεγγίσεις τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τὴ μία ἦταν οἱ θεολογίζοντες μελετητές, οἱ περισσότεροι νεοθωμιστές, ἐρευνητές δηλ. τοῦ ἔργου τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, ἐμπνεόμενα ἀπὸ τὴν ἐγκύκλιο *Aeterni Patris*, πὺ εἶχε δημοσιεύσει τὸ 1879 ὁ πάπας Λέων ὁ ΙΓ', ὅπου καὶ ὀριζόταν ὁ Θωμισμὸς ὡς ἡ ἐπίσημη, κατὰ κάποιο τρόπο, φιλοσοφία τοῦ Καθολικισμοῦ. Δίπλα τους, ὁ περίφημος ἱστορικὸς τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας Etienne Gilson, ὑπέρμαχος τῆς ἰδέας μίας «χριστιανικῆς φιλοσοφίας», ἡ ὁποία συναντοῦσε ἀντιστάσεις καὶ μεταξὺ τῶν θεολογικόντων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἦταν οἱ ὀρθολογιστὲς πὺ ἐπιθυμοῦσαν μίαν κοσμικὴ, λαϊκὴ ἀποτίμηση τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας³⁹. Ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς τοὺς δεύτερους ἦταν καὶ ὁ δάσκαλος τοῦ Τατάκη Emile Bréhier (1876-1952), ὁ ὁποῖος μάλιστα δημοσίευσε τὸ 1931 μελέτη στὴ *Revue de métaphysique et de morale* μετὸν τίτλο «Υπάρχει χριστιανικὴ φιλοσοφία;» («Y a-t-il une philosophie chrétienne?», στίς σ. 133-162). Ἡ ἀπάντηση τοῦ Bréhier στὸ ἐρώτημα, πὺ ὁ ἴδιος ἔθετε στὸν τίτλο τοῦ ἀρθροῦ του, ἦταν ἀρνητικὴ. Φιλοσοφία καὶ Χριστιανισμὸς, κατ' αὐτόν, προχωροῦν καὶ ἀναπτύσσονται παράλληλα καὶ ἀνεξάρτητα. Ὁ Αὐγουστίνος, λέει χαρακτηριστικά, δὲν προσέθεσε τίποτε στὸν Πλωτῖνο. Στὸ ἐν λόγω ἀρθρο παραπέμπει καὶ ὁ Τατάκης, στὴν εἰσαγωγὴ, μάλιστα, τοῦ ἔργου του *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*⁴⁰. Πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιστημο-

39. Γιὰ τὰ δύο αὐτὰ ρεύματα μελέτης τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας, πβ. F. Van Steenberghen, *Introduction à l'étude de la philosophie médiévale*, Louvain, Publications universitaires, Paris, Béatrice-Nauwelaerts, 1974, σελ. 46 κ.επ.

40. Ὁ Τατάκης παραθέτει στὴν *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία* του ὅλη τὴν σειρά τῶν ἀρθρων, πὺ δημοσιεύθηκαν στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 καὶ ἔχουν νὰ κάνουν μετὴν πολεμικὴ γύρω ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ χριστιανικῆς φιλοσοφίας. Ἐκτός ἀπὸ τὸ ἀρθρο τοῦ Bréhier, παραπέμπει καὶ στὰ ἀρθρα τῶν M. Blondel, «Y a-t-il une philosophie chrétienne?», *Revue de métaphysique et de morale*, 1931, 599-606 καὶ M. Souriau, «Qu'est-ce qu'une philosophie chrétienne?», *Revue de*

νική συγγένεια καὶ τῇ σχέσῃ μαθητείας, φαντάζομαι ὅτι ὁ Τατάκης καὶ ὡς ὀρθόδοξος χριστιανὸς εἶχε κάθε λόγο νὰ προσεγγίσει τίς θέσεις του Bréhier μᾶλλον παρὰ ἐκεῖνες τῶν νεοθωμιστῶν.

Ὡστόσο, ἂν καὶ ἐπηρεασμένου τοῦ Τατάκη ἀπὸ τὸν Bréhier σὲ ζητήματα Ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, οἱ ἀπόψεις του, ὥστόσο, δὲν ταυτίζονται ἀπόλυτα μὲ τίς ἀπόψεις ἐκείνου. Ὁ Τατάκης, ἀντίθετα μὲ τὸν δάσκαλό του, πιστεύει στὴν ὑπαρξὴ Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας⁴¹. Αὐτὸ ἄλλωστε φαίνεται καὶ ἀπὸ τίτλους βιβλίων του, ὅπως *Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας* καὶ *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*⁴². Ἡ προοπτικὴ πού υἱοθετεῖ ὁ Τατάκης εἶναι ἄλλη ἀπὸ ἐκείνη του Bréhier, χωρὶς ὥστόσο νὰ τῆς ἀντιτίθεται πλήρως. Ὡς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας μιᾶς συγκεκριμένης ἱστορικῆς ἐποχῆς, τῆς Βυζαντινῆς, ὁ Τατάκης εἶναι ὀρθολογιστής, ὡς φιλόσοφος ἐν γένει ὅμως ἀνήκει στὸ χῶρο τῆς Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, φαίνεται νὰ ἐπηρεάζεται κάπως ἀπὸ τίς ἀπόψεις τοῦ Etienne Gilson⁴³, πού ὑπεραμύνθηκε τῆς ἰδέας τῆς

métaphysique et de morale, 1932, 353-385. Ἀναφέρεται ἐπίσης στὸ βιβλίο τοῦ Etienne Gilson, *L'esprit de la philosophie médiévale*, Paris, 1944³.

41. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Τατάκης, στὴ νεκρολογία τοῦ Emile Bréhier, πού συνέταξε γιὰ τὸ περιοδικὸ *Νέα Ἑστία* (τεύχ. 592/ 1.3.1952, 334-336), ἀνέπτυξε διεξοδικὰ τίς σχετικὲς μὲ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀπόψεις τοῦ δασκάλου του χωρὶς νὰ ἀναφερθεῖ διόλου στὶς θέσεις του γιὰ τὴν χριστιανικὴ φιλοσοφία ἢ γιὰ τὴν μεσαιωνικὴ φιλοσοφία.

42. Β.Ν. Τατάκης, *Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἑλλάδος, 1952 καὶ *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθῆνα, Ἀστήρ, 1967, 1981².

43. Γιὰ τίς ἀπόψεις τοῦ Gilson σχετικὰ μὲ τὴν «χριστιανικὴ φιλοσοφία», ἐκτός ἀπὸ τὸ βιβλίο του Van Steenberghen, ὁ.π., σ. 63-77. πβ. ἐπίσης Maurice de Gandillac, «Etienne Gilson et la question disputée de Philosophia Christiana», *Les études philosophiques*, 1/1980, 1-21 - J. Quillet, «L'encyclique «Aeterni Patris» et le concept de philosophie chrétienne selon E. Gilson», *Les études philosophiques*, 4/1993, 517-531 - F. Van Steenberghen, «Etienne Gilson, historien de la pensée médiévale», *Revue philosophique de Louvain*, 77, 1979, 487-508, ὅπου καὶ χριτικὴ τῆς ἔννοι-

«χριστιανικῆς φιλοσοφίας». Σὲ συνέντευξή του σὲ ἐκπομπή τῆς Ἑλληνικῆς Ραδιοφωνίας γιὰ τὸ βιβλίο του *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, ὁ Τατάκης ἔλεγε: «Γεννήθηκε τὸ ἐρώτημα, τί νόημα ἔχει ὁ ὅρος «χριστιανικὴ φιλοσοφία», καὶ οἱ Ὀρθολογιστὲς εἶπαν ὅτι εἶναι ἔκφραση ἡ ὁποία περιλαμβάνει δύο ὅρους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ἀποκλείει, ἀναιρεῖ τὸν ἄλλο. Ἄμα πεῖς χριστιανικὴ θρησκεία, ἀναιρεῖς τὴν φιλοσοφία. Ἄμα πεῖς φιλοσοφία, ἀναιρεῖς τὸν ὅρο χριστιανικός. Ἐπομένως εἶναι ἔκφραση χωρὶς περιεχόμενο. Αὐτὸ γένησε μεγάλη συζήτηση στὰ τέλη τοῦ περασμένου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας. Κυριώτερος ἀντίπαλος τῶν ἀπόψεων αὐτῶν στάθηκε ἓνας περίφημος Γάλλος μεσαιωνολόγος, ὁ Etienne Gilson, ὁ ὁποῖος ἀντέταξε τὰ δικὰ του ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως χριστιανικῆς φιλοσοφίας. Τὸ ἐπιχείρημα τῶν Ὀρθολογιστῶν φαίνεται ἀτράνταχτο τὴν πρώτη στιγμὴ, εἶναι ὅμως ἓνα ἐπιχείρημα, πού εὐκολὰ ἀνατρέπεται, διότι ὅταν λέμε ὅτι ἡ ἔκφραση "χριστιανικὴ φιλοσοφία" εἶναι ἀντιφατικὴ, προϋποθέτουμε ὅτι γνωρίζουμε τὴν φιλοσοφία σὲ ὅλο τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος της, καὶ ξέρομε λοιπὸν νὰ ποῦμε τί εἶναι φιλοσοφικὸ καὶ τί δὲν εἶναι. Ἀλλὰ αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ ἀγῶνας τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα, νὰ κατακτήσει τὴν φιλοσοφία. Καὶ γι' αὐτὸ ἔχομε συνεχῶς διάφορα φιλοσοφικὰ συστήματα. Ἐπομένως, γιὰ νὰ πάρουμε ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ, ἂν ὑπάρχει χριστιανικὴ φιλοσοφία, πρέπει νὰ πᾶμε στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα [ὑπογραμμίζω] καὶ νὰ ἐξετάσουμε πότε καὶ πῶς ὁ νοῦς τῶν ἀνθρώπων ἐχρησιμοποίησε φιλοσοφικὰ ὅπλα καὶ μεθόδους γιὰ νὰ κατανοήσῃ ἐκεῖνο, πού ἀπεκάλυψε ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία, νὰ κατανοήσῃ τίς θρησκευτικὲς ἀλήθειες. Ἐδῶ ἔχομε μία σύζευξη τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Θρησκείας, καὶ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ ἐρευνήσουμε νὰ βροῦμε πού ὀφείλεται ἡ σύζευξη αὐτὴ καὶ πῶς γίνεται. Αὐτὸ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον παρυσιάζουν λοιπὸν ὅλοι οἱ αἰῶνες τῆς χριστιανικῆς σκέψης»⁴⁴.

αὲς τῆς «χριστιανικῆς φιλοσοφίας» ἀπὸ ἓναν καθολικὸ στοχαστὴ καὶ ἱστορικὸ τῆς φιλοσοφίας.

44. Πβ. Β.Ν. Τατάκης, *Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας*, Πρόλογος Κ.Ε. Τσι-

Στὸ φῶς αὐτῶν τῶν στοιχείων, διευκρινίζεται, πιστεύω, ἡ πορεία σχηματισμοῦ τῶν θέσεων τοῦ Τατάκη γιὰ τοὺς κυνικοὺς φιλοσόφους καὶ γιὰ τὸ εἶδος τῆς διατριβῆς. Σὲ ἓνα πρῶτο στάδιο, στὸ βιβλίο γιὰ τὸν Παναίτιο, ὁ Τατάκης ἀκολουθεῖ τὶς ἀπόψεις τοῦ δασκάλου τοῦ Bréhier σχετικά μὲ τὴν ἐρᾶρχηση μεταξὺ Κυνικῶν καὶ Στωικῶν, ἐνῶ διασώζονται κάπως οἱ διατριβογράφοι (ἴσως ἐπειδὴ ἐπέδρασαν σημαντικὰ στὸ χριστιανικὸ κήρυγμα). Στὸ κείμενο γιὰ τοὺς Κυνικοὺς καὶ τὴν διατριβή, ἡ ἀλλαγὴ πλεύσης εἶναι ὁλοφάνερη: ἡ φιλοσοφία τῶν Κυνικῶν ἐξαίρεται ὡς αὐθεντικὴ φιλοσοφία, ἔστω καὶ λαϊκὴ, καὶ ἡ διατριβὴ ὡς πραγματικὰ φιλοσοφικὸ συγγραφικὸ εἶδος. Στὸ βιβλίο γιὰ τὴν Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, πού ἐκδίδεται σὲ σειρὰ διευθυνομένη ἀπὸ τὸν Bréhier, παρουσιάζεται μία ἐπιστροφή σὲ ψυχραιμότερα πρότυπα ἀνάλυσης, ἀν καὶ μὲ κάποιες διαφοροποιήσεις, πού τὶς εἶχε ἐκφράσει ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Bréhier⁴⁵. Τέλος, στὸ κείμενο γιὰ τὶς φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τῆς χριστιανικῆς ρητορικῆς, ὁ Τατάκης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ τελευταία ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς ρητορικῆς, καθιστάμενη αὐθεντικὴ ἐκφραση μεταφυσικῶν ἀνησυχιῶν.

Συμπερασματικά, ἡ κυνικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ διατριβὴ δὲν ὑπολείπονται, κατὰ τὸν Τατάκη, λόγῳ τοῦ λαϊκοῦ, ἀνεπεξέργαστου φιλοσοφικὰ χαρακτῆρα τους. Ἀντίθετα, αὐτὴ εἶναι ἡ ἀξία τους. Ἡ ἔνδεια τῶν Κυνικῶν καὶ ἡ ἀπλότητα τῆς ἐκφράσεώς τους, πού δὲν στερεῖται συγγραφικῶν ἀρετῶν, εἶναι δηλωτικὰ τῆς γενικώτερης, μεταφυσικῆς ἔνδειας τοῦ ἀνθρώπου. Σὲ σημαντικὸ κείμενό του μὲ τίτλο «Τὸ πρόβλημα τῆς Φιλοσοφίας» ὁ Τατάκης γράφει: «Ὁ φιλοσοφικὸς μόχθος δίνει στὴν ὑψηλότερη μορφή καὶ ἔνταση καὶ μὲ

ρόπουλου, Ἀθήνα, Εὐθύνη/ἀστρολάβος 1988, 184-185. Τὸ κείμενο τῆς συνέντευξης μοῦ ἐπεσήμανε εὐγενικὰ ὁ καθηγ. Λίνος Μπενάκης.

45. Στὸ ἱστορικὸ τῆς φιλοσοφίας ἔργο του, μεταγενέστερο τοῦ προαναφερθέντος ἄρθρου του γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ χριστιανικῆς φιλοσοφίας, ὁ Bréhier ἐμφανίζεται λιγότερο ἀδιάλλακτος ὅσον ἀφορᾷ στὴ ρήξη μεταξὺ Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Πβ. E. Bréhier, *La Philosophie en Orient. Histoire de la Philosophie*. Fasc. suppl. I, Paris, PUF 1948, σ. 70. Πβ. καὶ M. de Gandillac, ὁ.π., 18-19.

τρόπο παραστατικὸ τὴν εἰκόνα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πλάσμα γεμάτο ἔνδεια. Ἐνδεὴς πάντα μένει ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ ἡ ἔνδεια, ἡ μεγάλη του αὐτὴ ἔνδεια συνιστᾷ — παράδοξο ἀλήθεια — τὸν μέγαλο του πλοῦτο. Γιατὶ ἡ ἔνδειά του ἀποτελεῖ τὴν μεγάλη μαρτυρία ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πνευματικὸ ὄν»⁴⁶. Στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου, ἀντιπαράθετε τὴν ἔνδεια τοῦ ἐπιστήμονος πρὸς τὴν ἔνδεια τοῦ φιλοσόφου: ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἔνδεια (καὶ ὁ συνεπαγόμενος πόθος) γιὰ τὸ εἰδικό, γιὰ τὴ λεπτομέρεια. Ἡ ἔνδεια τοῦ φιλοσόφου εἶναι ἡ ἔνδεια καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ καθέλου, τῆς καθολικότητος, μία ἔνδεια καθαρὰ μεταφυσικὴ. Ἡ μεταφυσικὴ βέβαια ἔνδεια εἶναι ἀπόλυτα παράλληλη μὲ τὴν χριστιανικὴ θεωρία περὶ ἔνδειας τοῦ ἀνθρώπου μπροστὰ στὸ Θεὸ — ὁ ἴδιος ὁ Τατάκης, ἄλλωστε, δὲν ἔκρυψε ποτὲ τὶς χριστιανικὲς πεποιθήσεις του. Ὁφείλομε νὰ τονίσουμε ἐδῶ, ὅτι πολλὰ προσέφερε στὴν μεταφυσικὴ εὐαισθητοποίηση τοῦ Τατάκη ἡ σκέψη του Bergson⁴⁷. Ἡ ἐγκόσμη ἀρετὴ σιγάζει κάπως τὸν πόθο τῆς καθολικότητος, ὅμως δὲν καταργεῖ τὴν μεταφυσικὴ ἔνδεια. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο διαφοροποιεῖται ὁ Τατάκης ἀπὸ κοσμικὲς ἀρεταϊκὲς ἡθικὲς, ὅπως αὐτὴ τῶν Κυνικῶν, καὶ προσεγγίζει τὴν χριστιανικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία ταυτόχρονα ὑπερβαίνει καὶ πραγματώνει τὶς πρῶτες. Ἀρετὴ, χαρὰ καὶ ἔνδεια συνυπάρχουν, κατὰ τὸν Τατάκη, στὸν ἄρτιο φιλόσοφο.

Σὲ βιβλίο του ἀπὸ τὸ 1936 μὲ τίτλο *Στὴ χώρα τῶν στοχα-*

46. B.N. Τατάκης, *Φιλοσοφικά Μελετήματα*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς 1972, 5.

47. Φυσικά, ἡ φιλοσοφία τοῦ Bergson δὲν συνιστᾷ μία καθεαυτὸ μεταφυσικὴ. Στὴν νεκρολογία του γιὰ τὸν Bréhier ἀναγνώριζε ὁ Τατάκης τὴν ἐπίδραση τοῦ Bergson στὸν δάσκαλό του (ὁ.π., σ. 336). Ἐπίσης, ἡ ἐπίδραση τοῦ Bergson στὸν Gilson (πβ. M. de Gandillac, ὁ.π., σ. 21) ἦταν, πιθανῶς, ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, πού προδιέθεσαν εὐνοϊκὰ τὸν Τατάκη ἀπέναντι σὲ αὐτὸν τὸν τελευταῖο, τοῦ ὁποῦ ὁ Θωμισμὸς δὲν πρέπει νὰ τὸν ἐθελγε ἰδιαίτερα. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Bergson στὸν Τατάκη πβ. τὴν ἀνακίνωσή μου «Questions de méta-philosophie byzantine» στὸ *XXe Congrès international des études byzantines*, Paris 19-25 Août 2001, περίληψη στὰ *Pré-Actes* τοῦ ἰδίου συνεδρίου, τόμ. III. Communications libres, Paris, 2001, σ. 85.

σμων⁴⁸ και σε διαλογική μορφή, ο Τατάκης δίνει κάπως μία έκδοχή του πλατωνικού Φαίδρου, του διαλόγου δηλ. εκείνου όπου ο Πλάτων στοχάζεται σε βάθος τις σχέσεις φιλοσοφίας και ρητορικής και τάσσεται υπέρ μίας φιλοσοφικής ρητορείας. Στην έκδοχή του Τατάκη, βλέπουμε μία υπενθύμιση της γλωσσικής ένδειας του ανθρώπου, που είναι ταυτόχρονα και γλωσσικός πλούτος. Ο Τατάκης μιλάει για την φιλοσοφική έκφραση ως «μετάφραση» του πνευματικού κόσμου σε έννοιολογική γλώσσα. «Είναι μία μετάφραση», γράφει, «που όλο προχωρεί και ποτέ δεν τελειώνει, κι όμως κάθε στιγμή είναι έτοιμη»⁴⁹. Παράδοση διατύπωση, πού, αναφερόμενη στο έρμηνευτικό μας του κόσμου όργανο, συνδυάζει την φιλοσοφική ένδεια με την φιλοσοφική πληρότητα. Ίσως, όμως, να αποτελεί μία ταιριαστή έκφραση της διττότητας του Βασιλείου Τατάκη, χριστιανού φιλοσόφου και ιστορικού της φιλοσοφίας.

Γεώργιος Αραμπατζής
Έρευνήτης του Κέντρου Έρευνας
της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών

48. Β.Ν. Τατάκης, *Στη χώρα των στοχασμών. Φιλοσοφικός διάλογος* (Πρόλογος επανέκδοσης Λ. Γ. Μπενάκης), Αθήνα, Αστήρ, 1985.

49. Ό.π., σ. 69.